

ճնշումների ենթարկվող ազատներից՝ կային նաև ստրուկներ, որոնց վաճառքը թուլյատրվում, նույնիսկ խրախուսվում էր պետության կողմից:

Միջնադարից սկսած ստրուկներ կային Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր փաշայություններում: Էրզրումի կանոն-նաման ստրուկներ գնողին պարտադրում էր բերել և հանձնել կախերական խասերի էմիրներին, իսկ Ամիդին վերաբերող օրենքը սպիտակամորթ վաճառողից պահանջում էր 50 դուրուշ հարկ տալ, սևամորթ վաճառողից՝ 25 դուրուշ:

Թավրիզից վերադառնալիս անգլիացի դիվանագետ Վիլյամ Աուզլին 1812 թ. Կարինում ականատես է լինում հետևյալ տեսարանին. թուրք ենդչերին վրացուց հափշտակել էր նրա աղջկան և ցանկանում էր վաճառքի հանել շուկայում: Հայերը փող են հավաքում աղջկա փրկագինը տալու, սակայն ենդչերու պահանջած գումարը մեծ էր: Նա ավելացնում է «...այս տեղերից մեկում բազմաթիվ վրացի աղջիկներ ցուցադրված էին հրապարակային վաճառքի, ինչպես նաև մի քանի տղաներ, որոնց վերջերս թուրքերը ձեռք էին բերել ռուսական ճակատից, ուրիշ կողոպուտների հետ»⁶⁴: Ստրկավաճառները դործելու ազատ իրավունք ունեին Թուրքիայում, իսկ Կ. Պոլսի շուկաներում մունստիկների օգնությամբ անարգել կատարում էին գործարքներ, նույնիսկ խաներից, փաշաներից պատվերներ ստանում աղջկա կամ տղայի տարիքի, արտաքինի, հասակի, գույնի, դրանով իսկ պայմանավորված գնի վերաբերյալ: Ապա կարճ միջոցում, փողով թե մարդորսությամբ, կատարում էին նրանց պահանջները:

Բռնությունն ու աղքատությունը շատերին ստիպում էին վաճառել իրենց զավակներին: Ականատեսը պատմում է, թե ինչպես Դիարբեքիրում քուրդ մայրը սակարկում էր երկու չքնաղ, փոքրահասակ աղջիկներ վաճառելիս, իսկ գնորդն էլ արծաթե 25 մեծիտիեով գնելով զգանոք, պիտի կրթե ու իր մոտիկ ազգականներուն կնության տա»⁶⁵: Թուրքիայի քաղաքներում կարելի էր հանդիպել մարդավաճառության շատ դեպքերի: Ստրկությունը, սակայն, ոչ մի դեք չէր խաղում կայսրության սոցիալ-տնտեսական կյանքում:

5. ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅՈՒՆ. ՀԱՐԿԵՐ ԵՎ ՏՈՒՐՔԵՐ

XIX դարի սկզբին ինչպես սուլթանական Թուրքիայի, այնպես էլ նրա տիրապետության տակ ընկած Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության հիմնական ճյուղը հետամնաց գյուղատնտեսությունն էր: Արդյունաբերական ձեռնարկությունները քիչ եկամուտ էին բերում պետությանը: Դեռևս աղքատակշիռության ոչ մեծ տոկոսն էր ընդգրկված արտադրության այդ բնագավառում: Մինչև դարակեսը արևմտահայության շուրջ 80 տոկոսը զբաղվում էր գյուղատնտեսությամբ:

Գյուղատնտեսության զարգացման համար Արևմտյան Հայաստանն ուներ լայն հնարավորություններ: Երկիրը հարուստ էր լավորակ վարելահողերով, անտառներով և արոտավայրերով: Արևմտյան Հայաստանում մշակում էին գյուղատնտեսական բազմաթիվ կուլտուրաներ, որոնց մեջ իրենց տեսա-

⁶⁴ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. 2, էջ 485—486:

⁶⁵ Հ. Շահպաղյան, Փյուրդո-հայ պատմություն, էջ 115:

կարար կշռով մեծ տեղ էին զբաղում հատիկային կուլտուրաները, հատկապես ցորենը, գարին, մասամբ էլ բրինձը:

Հացահատիկ էին ցանում Արևմտյան Հայաստանի և հայաբնակ նահանգների գրեթե բոլոր շրջաններում, սակայն բերրիությամբ հայտնի էին Կարինի, Կարսի, Վանի, Սեբաստիայի, Ջըլդերի փաշայությունները, որտեղի հացը ոչ միայն բավարարում էր տեղի բնակչության պահանջները, այլև արտահանվում էր: Ցորենի և գարու արտադրությամբ աչքի էին ընկնում էրզրումի էյալեթի իրզնկա գավառը, Բասենի դաշտը, Դերջանի լայնարձակ հովիտը, Ղուզուջանը: Բայազետի փաշայության խնուս և Դիաղին գավառները կուտակում էին ցորենի, բայց հիմնականում գարու մեծ պաշարներ, իսկ Ալաշկերտի հովտի ընտիր ցորենով կերակրվում էր ողջ նահանգի ազգաբնակչությունը: Կարսի փաշայության մեջ մտնող Արևմտյան Շիրակի, Կաղզվանի դաշտերը ցորենի լավագույն ցանքատարածություններ էին: Վանի փաշայության Նլաթի, Բերկրիի, Արծկեի, Արճեշի գավառներում հողը շատ բերրի էր, և այնտեղ աճեցվում էր լավորակ ցորեն: Սեբաստիան հայտնի էր կարմիր և սպիտակ ընտիր ցորենով: Սվազ, Ամասիա, Արաբկիր գավառներն իրենց արտադրած հացահատիկով բավարարում էին Փոքր Ասիայի բնակչության գրեթե մեծ մասի պահանջները:

XIX դարի առաջին կեսին Ադանայի ու Մարաշի փաշայություններում ընդարձակվում էին բամբակի ցանքատարածությունները: Դյուղատնտեսության այս ճյուղն աստիճանաբար իրենց տնօրինության տակ էին վերցնում ֆրանսիացիները, որոնք աշխատում էին բարելավել բամբակի տեսակները, կազմակերպելով ընդարձակ պլանտացիաներ: Եղավ մի ժամանակ, երբ Ադանայի արտադրած բամբակով սնվեց Ամերիկայից հումք ստանալու մերժում ստացած ֆրանսիական տեքստիլ արդյունաբերությունը: Սակայն այդ կուլտուրայի արտադրությունը չէր կարգավորված, քանի որ պետությունը ոչ միայն չէր խրախուսում բամբակագործությունը, այլ սահմանած մաքսային տարիֆներով, արտադրողի վրա դրած ծանր հարկերով քայքայման եզրին էր հասցնում այն: Տեխնիկական կուլտուրաներից տարածված էին ամիրոնի, ծխախոտի արտադրությունը, շերամապահությունը: Ողջ Տրապիզոնի փաշայությունը ծխախոտի «Սամսոն», «Դիշկուլաղ» տեսակները արտահանում էր Ռուսաստան և իր ծխախոտի արտադրությամբ բավարարում ասիական Թուրքիայի պահանջները: Դարասկզբին ծխախոտ էր ցանվում նաև Ադանայի նահանգի ծովամերձ լավորակ հողամասերում:

Մետաքսագործությունը կենտրոնացած էր հայերի ու հույների ձեռքում: Սկյուտարի ու Թըրնուլլի մետաքսագործական հազարավոր դազագհները բանեցնելու համար նրանք հումքն ստանում էին Արևմտյան Հայաստանից (հատկապես Դիարբեքիրից) ու Հայկական Կիլիկիայից: Քանի դեռ եվրոպական կապիտալը մուտք չէր գործել Թուրքիա, բոժոժի արտադրությունը մեծ համարում ուներ թե՛ տեղացիների և թե՛ եվրոպացի վաճառականների աչքում:

Արևմտյան Հայաստանը համարվում էր ագեգործության երկիր: Կիլիկիան տալիս էր բազմատեսակ մրգեր, մերձարևադարձային այնպիսի պտուղներ, որոնք թարմ կամ չորացած վիճակում վաճառվում էին ներքին ու արտաքին շուկաներում: Վանի վիլայեթի Շատախ, Արճեշ, Զուլամերկ և Ոստան գավառներում, հատկապես քաղաքում աճեցվում էին խաղող, խնձորի ու տանձի բազ-

մաթիվ տեսակներ, Դիարբեքի մեջ մտնող Արդանա-մադենի և Բալուի սան-ջակներում բնակիչներն արտադրում էին տարբեր տեսակի խաղողներ:

Եվդոկիայի բնակչությունը երկրագործությանը զուգընթաց զբաղվում էր նաև այգեգործությամբ: Այստեղ աճեցվում էին բոլոր տեսակի պտուղները, նույնիսկ ձիթապտուղ, և առատ բերք ստանում: Դարասկզբին Եվդոկիա քաղաքի շրջակայքում կային շուրջ 10.000 այգիներ և «կարտադրեին տեսակ-տեսակ պտուղներ, որոնք նույնիսկ կարտածվեին»⁶⁶: Ամենից զեղեցիկ պարտեզները գտնվում էին քաղաքի հարավային մասում: Բազմատեսակ խաղողը աճում էր որթատունկերի վրա, սակայն օգտագործվում էին նաև ձողաբարձերը: Հայտնի էին Եվդոկիայի «Համով-հոտով», «Ջավուշ», «Ֆենեբիտ», «Կելին-Փարամաղը» և այլ խաղողատեսակներ⁶⁷, որոնցից «Թանձրամաշկն» ընտիր էր: Այսպիսով այգեգործությունը տարածված էր Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր նահանգներում, սակայն հարկ է հիշատակել, որ թուրքական վերնախավը տեղի էր դարձել այգիների զգալի մասին:

Արևմտյան Հայաստանը իր խոտառատ արոտավայրերի շնորհիվ անասնապահության զարգացման բոլոր հնարավորություններն ուներ: Խաշնարածությունը զարգացած էր Կարինի, Վանի, Բայազետի, Դիարբեքի փաշայություններում, Սասնո և Զեյթունի լեռներում, Բիթլիսի խոտավետ վայրերում: Սեբաստիայի վիլայեթը բուծում էր ոչխարների մի քանի տեսակներ, արտադրում ընտիր բուրդ: Վանը արտահանում էր նաև այծի մազ՝ կապերտներ գործելու, փափուկ՝ դիֆտիկ գլխարկներ և կանանց վերնազգեստներ պատրաստելու համար: Սակայն անասնապահությունը աստիճանաբար կենտրոնանում էր քոչվոր քրդական ցեղախմբերի ձեռքում, որոնք բնությունը խել էին հայերին պատկանող արոտավայրերը, սեփականացրել, իսկ շատ տեղերում էլ հաստատելով խաֆիրության իրավունք, իրենց անասունների հետ միասին ձմեռում էին քրիստոնյաների տներում, ստիպելով նրանց անվճար հոգ տանել անասնակերի և իրենց ուսեստի մասին:

Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում ցածր էր գյուղատնտեսության եկամտաբերությունը, որը պայմանավորված էր երկրագործության ծայրահեղ հետամնացությամբ: Հողը դեռևս մշակում էին հասարակ արորներով, քիչ էին ոռոգման սիստեմները: Խոսք չէր կարող լինել հողի պարարտացման մասին: Կանոնավոր փոխադրամիջոցների բացակայության պատճառով թույլ էր ապրանքափոխանակությունը, արտաքին շուկայից կտրված լինելը վերացնում էր երկրագործի նախաձեռնությունն ու շահագրգռվածությունը: Նույն վիճակում էր գտնվում նաև անասնապահությունը:

Աշխատանքի ցածր արտադրողականությունը համընդհանուր երևույթ էր Թուրքիայի ու նրա տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանի գյուղատնտեսության համար: Այն պայմանավորված էր ոչ միայն արտադրամիջոցների հետամնացությամբ, այլև արտադրահարաբերություններով, առա-

66 Ա. Ալպոլյան, Պատմություն Եվդոկիո հայոց, Գահիրե, 1952, էջ 28:

67 Նույն տեղում, էջ 28, գյուղատնտեսության մասին տե՛ս նաև Ա. Համբարյան, Ազրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 151 և հետո:

վել ևս երկրագործի անձնական շահագրգռվածության, նրա ունեցվածքի ու կյանքի ապահովության բացակայության, պարբերական թալանի անկայության, ավազակախմբերի անարգել գործունեության: Եթե սրան ավելացնենք բազմաթիվ հարկերը, պաշտոնյաների ընչաքաղցությունն ու կաշառակերությունը, ապա պարզ կդառնան գյուղատնտեսության հետամնացության պատճառները:

Արևմտյան Հայաստանի թուրքահպատակ շրջաններում գյուղացին հարկեր էր վճարում պետությանը, թուրք հողատերերին՝ զախմներին ու թիմար-լիններին, խասատերերին: Քրդապատկան մարզերի աշխատավորությունը վճարում էր քուրդ խաներին, բեկերին, պետությանը, խաֆիրներին: Դավառահայությունը հարկեր ու տուրքեր էր տալիս հայ եկեղեցուն ու վանքերին:

Արևմտյան Հայաստանի գյուղացիության վճարած հարկերից ամենածանրը աշարն էր: Հարկը կազմում էր հողից ստացված տարեկան եկամտի 1/10 մասը, դրա համար էլ կոչվում էր նաև տասանորդ, որի փաստացի չափի և դանձման եղանակների ու տարատեսակների պատկերն իրականության մեջ ավելի բարդ էր, քան թվի վրա ու օրենսդրական ակտերում:

Ախալցխայի փաշայության պետական հողերը մշակող գյուղացիները 1828—1829 թթ. աշար էին վճարում բերքի 20 տոկոսի չափով⁶⁸: Պոնտուսի գաշտավայրի, Տրապիզոնի նահանգի, Շապին Կարահիսարի գյուղացիները 1807—1808 թթ. ցանում էին զարի. «...վճարում հողի արտադրության մեկ հինգերորդը»⁶⁹: Բայազետի փաշան 1827—1828 թթ. թուրք ու քուրդ գյուղացիներից աշար էր հավաքում եկամտի տասից մեկը, հայերից յոթ մասից մեկը⁷⁰: Նա միաժամանակ գյուղացուց դանձում էր թոփրակ-խարաջ անունով հարկ: Այն երկրագործները, որոնք գութան ունեին, պարտավոր էին հատուկ հարկ տալ՝ տասանորդից բացի: Հատկանշական է, որ տասանորդը տարբեր նահանգներում, նույնիսկ տարբեր գավառներում տարբեր չափեր է ունեցել, ինչպես նաև դանձման անհամասնաման եղանակներ: Ըստ որում, միշտ էլ քրիստոնյաներից հարկը դանձել են ավելի, քան մահմեդականներից: 1830 թ. էրզրումի փաշայության Դերջան գավառում Իզմայիլ բեկը հայերից աշարը վերցնում էր մահմեդականների վճարածի կրկնակի չափով: Աշարը այստեղ կազմում էր եկամտի 25 տոկոսը⁷¹:

Արևմտահայ ազգաբնակչության համար և՛ ծանր և՛ անպատվաբեր հարկ էր ջիզիեն (զխահարկը), որը դանձվում էր քրիստոնյաներից ու հրեաներից իբրև փրկագին, զխագին, սկզբում ընդհանուր գերդաստանից, իսկ հետո ամեն մի արու չափահասից: Ջիզիեն ամենամյա հարկ էր և իր չափերով աննդհատ փոփոխության էր ենթարկվում: 1800 թ. զխահարկը դանձվում էր ըստ ունեցվածքի՝ հարուստից 48 դուրուշ, միջակից՝ 24, աղքատից՝ 12, ընդհանուր գումարը կազմում էր 4000 քսակ: Հարկաչափը 1803 թ. ավելանում է: Այժմ այն դանձվում էր ոսկով: Հարուստը տալիս էր 4 շերիֆի ոսկի, միջակը՝ 2, աղքատ-

68 Հայկական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 49, 1830, թ. 34:

69 Զ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. 2, էջ 94:

70 Վրացական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 2462, թ. 3—4:

71 ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 1046, 1830, թ. 1—2:

տը՝ 1, դրա հետ միասին «վասն հարկապահանջացն» 10, 8 և 4 փարա: 1804 թ հարկապահանջների վարձը և ընկալագրերի գինը միացվեցին և հարկաչափը սահմանվեց 12 ղուրուշ⁷²:

Հետագա տասնամյակներին գլխահարկն անընդհատ ավելանում էր, կրկնապատկվում, նույնիսկ քառապատկվում, որը պայմանավորված էր կայսրության տնտեսական քայքայումով: 1815 թ. այն 15 ղուրուշից բարձրացավ 16-ի, 1824 թ. դարձավ 24 ղուրուշ, 1827 թ.՝ 36 ղուրուշ, 1829 թ.՝ 48 ղուրուշ, 1834 թ.՝ 60 ղուրուշ: Ընդ որում, 1840 թ. փետրվարի 28-ի հրովարտակով «Հարկ իւրաքանչիւր հարկատու ազգաց՝ հանձնվեցավ՝ ի ձեռս ազգապետաց նոցին՝ հաւաքել յազգէն եւ հատուցանել արքունի գանձարանին»⁷³:

Եթե հոգևոր դասը, անկախ կամ կիսանկախ գավառների հայ գյուղացիությունը գլխահարկից «ազատ էին», ապա Արևմտյան Հայաստանի «այլահատները» սահմանված գումարը վճարելով չէին ազատվում: Հայկական աղբյուրներում եղած բազմաթիվ հիշատակությունների համաձայն Վասպուրականում, Տարոնում, Դերսիմ-Չարսանջակում քուրդ խաներն ու թուրք փաշաները գլխահարկը գանձել են տարվա մեջ երկու, երեք անգամ և հասցրել մինչև 150—200 ղուրուշի: Գ. Սրվանձտյանցը գրում է, թե Վանի կուլերը խաբաշն ավելացրել են, նրանք «...թ. խաբաշ առին ի Հայոցս և կես ղուրուշ էլ հարամ խարաշ»⁷⁴: Գլխահարկ էր գանձվում պանդխտից, գաղթողից, պանդխտության մեջ մահացածի ընտանիքից: Պետությունը, մահմեդական մոլեռանդ կրոնավորները շահագրգռված էին գլխահարկի անընդհատ ավելացմամբ: Դրանով իսկ նրանք նյութական հսկայական միջոցներ էին կորզում այլազգի հպատակներից, և մյուս կողմից՝ «խաղաղ մեթոդներով» վերջիններիս կրոնափոխ անում:

Մահմուդ II-ը վերակենդանացրեց միջնադարում գործող մանկահավաքը: Այդ տասնամյակներին կայսրությունը գլխահարկ հավաքելուց բացի, արհեստ սովորեցնելու պատրվակով, քրիստոնյա մանուկներ էր հավաքում, բռնությամբ տարագրում մայրաքաղաք, առանց վարձի, անտանելի պայմաններում աշխատեցնում Իփլիկ խանե անվանված նավարանում: 1830 թ. Սվազի Հաշի Հասան փաշան, միացած էրզրումի սերասքյարին, 200 զինվոր էր առանձնացրել, նրանց տրամադրության տակ դրել զինված քրդեր, որոնք հայերից «մանկահավաքություն» պիտի անեին: Ապրիլի վերջին արդեն Կ. Պոլիս էին ուղարկվել Կարա-Հիսարի և Երզնկայի գավառների 40 հայ⁷⁵ երիտասարդներ: 1832 թ. Կարինից, Սեբաստիայից, Վանից և «այլոց քաղաքաց Անատոլիոս» հավաքեցին 6000 երիտասարդների և տեղափոխեցին Իփլիկ խանե աշխատելու: 1844 թ.⁷⁶, սրանց մոտ 2/3-ը արդեն զոհվել էին նավերի ընկղմվելու պատճառով, մի մասն էլ փախուստի էր դիմել: Ոչնչացվածների տեղը լրացնում էին «նորահավաքները»: Գրեթե ամեն տարի յուրաքանչյուր գավառից հավաքում էին 20-ական հոգի, իսկ Արևմտյան Հայաստանից ամենապակասը՝ 300—400 երիտասարդներ:

72 Ղ. Ինճիկեան, Աշխարհագրութիւն, հատ. Ե, էջ 46—47:

73 Ա. Պետրոսյան, Պատմութիւն հայոց, էջ 452, 469, 475, 480, 500:

74 Գ. Սրվանձտյանց, Մանանա, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 393:

75 ՄԱՀՄ ԿՊՈՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 1046, թերթ 16—18:

76 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 110, վավ. 51, 1844, թ. 1—2:

Թուրքիայի գանձած ծանր հարկերից էր ավարիզը կամ ավարիզ-դիվանիլին (սպաստահական հարկ)։ Այն մտցվում էր պատերազմների ժամանակ և չէր վերացվում նույնիսկ խաղաղ ժամանակաշրջանում։ Այս տասնամյակներում ավարիզը դարձել էր կանոնավոր հարկ և ամեն մի գերդաստանից պանծվում էր մինչև 300 ղուրուշի չափով։ 1807—1808 թթ. Տրապիզոնի նահանգի ամեն մի տնտեսություն տալիս էր 300 ղուրուշ ավարիզ, բացի այդ, նաև աշար և՛ ալլ տուրքեր։ 1830 թ. ռուսական հյուպատոսը վկայում է, որ «Եթե այս հարկերը շարունակվեն ևս որոշ ժամանակ, ապա անմարդաբնակ կդառնան ոչ միայն գյուղերը, այլև ամբողջական սանջակները»⁷⁷։

Թուրքահայատակ մարզերի բնակիչները պարտավոր էին վճարել նաև հողային հարկ, որը միավորում էր մի քանի անուններ։ Պետական հողերի համար գանձվող հողահարկը կոչվում էր թափու (հողային տուրք, որը գյուղացին հողակտոր ստանալիս վճարում էր ֆեոդալին)։ Հարկը, սակայն, ամենամյա չէր, այլ փաստորեն հանդիսանում էր պետական հողերի վարձավճար։ Հարկաշարի պայմանավորված էր հողի որակով։ Լավ հողակտորի համար վճարում էին 50 ղուրուշ, միջակի՝ 20—30, վատի՝ 15—20։ Թափուն վճարվում էր միանվագ։ Հոր մահվանից հետո վարձաթուղթը որդու անունով փոխանցվելու դեպքում, ամբողջովին կրկնվում էր հարկահանման արարողությունը, որը և կոչվում էր հակկի կարար։

Մասնավոր սեփականատիրական կալվածների, տնների, խանութների, ջրաղացների, ձիթհանների, տնամերձ ագարակների համար հողատերերը վճարում էին հողային հարկ՝ էմլաք (կալվածք)։ Թուրքիայում էմլաքը ևս ուներ իր տարատեսակը, որը գանձվում էր միայն հողերից, հաշվի առնելով ոչ թե եկամուտը, այլ տարածությունը։ Ամեն մի ջրաղացից տարեկան գանձում էին 120 ղուրուշ, կես տարի գործող ձիթհանից՝ 60 ղուրուշ, բնակելի տներից՝ 15 ղուրուշ, խանութներից՝ 150 ղուրուշ։

Արոտների հարկ կամ ղամճուռ էին գանձում անասնատերերից։ Հարկվում էին թե՛ խոշոր և թե՛ մանր եղջերավոր անասունները։ Ախալցխայի փաշայության մեջ 1800—1830 թթ. գյուղացիները պարտավոր էին գարնանը վճարել ինակ-յագ։ Ամեն մի կովի համար վերցվում էր 1/2 հոկա յուղ, 40 ոչխարից՝ մեկ հոկա յուղ և մեկ ոչխար, 20 այծից՝ մեկը⁷⁸։ Տավար ռեսմին (անասնահարկը) վերցվում էր ամեն մի հարյուր անասունից մեկը, օնուս-ռեսմին՝ յուրաքանչյուր զույգ ցուլ ունեցողից 32 ղուրուշ։ Սեբաստիայի փաշայության մեջ սրանց զուգահեռ վճարվում էր նաև ջանավար փարասի (անասունները գազանների հարձակումներից պաշտպանելու հարկ)։ Դիարբեքի փաշայության հայ գյուղերից իբրև ղշարդի (ձմեռանոցի) հարկ վերցնում էին 300 ոչխարից մեկը։

Թուրքիայում կար հարկերի մի ամբողջ խումբ, որոնք ստացել էին քաղաքացիական տուրքեր անվանումը։ Դրա մեջ էին մտնում ամուսնության տուրքը՝ առաջին ամուսնության դեպքում 100 փարա, երկրորդ ամուսնության ժամանակ

77 Архив внешней политики России (АВПР) (այսուհետև՝ ՌԱՔԱ, Ռուսաստանի արտաքին գաղաքականության արխիվ), Գլխավոր արխիվ 1—9, գործ 13, մասն 17, թերթ 30։

78 Հայկական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 49, թ. 34—35։

նակ իգական սեռից՝ 100 ղուրուշ և ավելին: Դրանից բացի, պետական հողերի վրա նստած գյուղացիների մահվան դեպքում նրա ունեցվածքի մեկ տասներորդը գրավվում էր արքունիքի օգտին, միաժամանակ, մահացած բոլոր քրիստոնյաներին հողում ամփոփելու թույլտվության համար դանձվում էր 50—100 ղուրուշ հարկ:

Թուրքական կառավարության պետական հարկերի ցանկը սրանով չէր ավարտվում: Տարբեր նահանգներում կային՝ փեթակի հարկ, տոնախմբության համար վճարվող հարկ, նովրուզի հարկ, կեֆենդուզի հարկ (ամեն մի կոշակարից 25 ալլե), յուզի հարկ (ամեն մի ծխից 1200 դիրհեմ յուզ), ջրելու վարձ (տրվում էր միրաբին), գիշերապահության (քաղաքներում խանութներ պահելու համար դանձվում էր խանութպաններից) և այլ հարկեր:

Սակայն նշված հարկերը բոլոր տնտեսությունները չէ, որ վճարում էին: Հարկերի դանձումը կատարվում էր ըստ զբաղմունքի տեսակների, հողատարածությունների կամ ստացված եկամուտների: Միայն ջիզիեն էր, որ պարտադիր էր բոլոր քրիստոնյաների համար:

Վերահիշյալ հարկերն իրենց տարատեսակներով ու անհամաչափությամբ գրեթե պարտավոր էին Արևմտյան Հայաստանի՝ էրզրումի, Սեբաստիայի, Զրեզբի, Կարսի ողջ էյալեթների, Բայազետի, Վանի, Դիարբեքի միայն թուրքահպատակ շրջանների ազգաբնակչության համար: Քրդահպատակ մարզերը «ազատ էին» պետական մի շարք հարկերից: Դարասկզբին սուլթանական ֆերմաններն արդեն ուժ չունեին: Ստեղծվել էին, սակայն, հարկային այնպիսի խճճված ցանցեր, որոնցում բեկերն ու ցեղապետները, բազմաստիճան ու հարափոփոխ իշխանավորներն արյունաքամ էին անում ժողովրդին, սոցիալական ծանր շահագործման ենթարկում հպատակներին: Քրդահպատակ ոչ բոլոր վայրերն էին սուլթանին հարկատու: Նրանց գերակշռող մասը հարկեր էր տալիս քուրդ փաշաներին, քուրդ ու թուրք բեկերին, երբեմն էլ հայ իշխաններին:

Հարկային բեռը անհամեմատ ծանր էր Վանի փաշայության մեջ: Նահանգի ու առավելապես քաղաքի ազգաբնակչության քրիստոնեական հատվածըն իր ունեցվածքով պահում էր բերդապահ վան-կուլիններին, հոգում նրանց ուտեստն ու հանդերձանքը, վճարում կոշիկների, դեքի գինը, միաժամանակ, ամեն մի տնտեսություն պարտավոր էր 30—40 դահեկանի դրամահարկ տալ: 1800—1806 թթ. քուրդ փաշան քաղաքի ամեն մի տնտեսությունից պահանջում էր տարեկան 100 ղուրուշ, Իմդադիյե և յայլըլ հարկը զենքի սպառնալիքով դանձվում էր տարվա սկզբին, ամբողջ տարվա համար, իսկ երեք կամ չորս ամիս հետո պահանջվում էր մյուս ամսարվա հարկը:

Բիթլիսի քուրդ խանը բնակչությունից, հատկապես քրիստոնյաներից, դանձում էր այնքան, որքան ուզեցար: Այստեղ տասանորդը հասնում էր մինչև 20 տոկոսի, դրանից բացի, կային տան հարկ՝ 4,5 ալլեով ավելի քան թուրքահպատակ շրջաններում, ջուլհակի հարկ՝ 4,5 ալլե, կերի հարկ՝ ամեն մի շնչից 2 ալլե, տոնական հարկ՝ ամեն մի գյուղից երկու ուլսար, նովրուզի հարկ՝ ամեն մի ծխից 7 ալլե, հողն անմշակ թողնելու հարկ՝ յուրաքանչյուր գյուղից 50 ալլե: Գանձվում էին նաև կեֆենդուզի, դշլադի, յուզի հարկեր: Բաղեճցին եթե ցանկանար գավառից դուրս գալ, պարտավոր էր ներկայացնել բոլոր հար-

կերի գանձման «ընկալագրեր», դրան ղուղընթաց 20—30 փարա տալով «ազատության թուղթ» ստանալ՝ տեղից բացակայել կարողանալու համար: Օտարականը վճարում էր ղշլա կոշվող տուրքը՝ 60—80 փարա⁷⁹:

Դրուժյունը ավելի քան անմխիթարական էր քրդական խաներին ենթակա Տարոնում, Դիարբեքիի փաշայության հայկական շրջաններում, Բեդլի-խան բեյի, Նուրալլահի, Մահմուդ խանի տիրակալության սահմաններում: Սեբաստիային տիրող, Կեսարիան, Մարաշը միշտ ասպատակող ապստամբ Չապան-օղլուները հպատակ դավառներից տարին երեք-չորս անգամ հարկ էին պահանջում, ամեն անգամ էլ յուրաքանչյուրից բռնագրավում 30 դահեկան: Դըրամն այստեղ այնքան հազվագյուտ էր դարձել, որ 1808—1809 թթ. վճարում էին «հարյուրին հարյուր տոկոս»⁸⁰, Դրանից բացի, հպատակները անասնակերով, ձիերով, հագուստով, պարենով, փայտով ապահովում էին Չապան-օղլուի ղինվորներին:

Քրիստոնեական վանքերն ու եկեղեցիները դրվում էին ծանր հարկերի տակ: Սուլթանի 1800 թ. հրամանագրով Կ. Պոլսի պատրիարք ընտրվողը հրովարտակ ստանալիս 140 հազար ակչե հարկ պիտի վճարեր: Նոր վեզիրի իշխանության գլուխն անցնելու ժամանակ պատրիարքը տալիս էր 500 ղուրուշ, վեզիր քահյասուն՝ 250 ղուրուշ, չավուշ բաշուն՝ 200 ղուրուշ, դրամի հետ նաև մետաքսյա հագուստներ, ճաքավոր կարմիր կոշիկներ պիտի նվեր ուղարկեր բարձրաստիճան պաշտոնյաներին:

Կ. Պոլսի պատրիարքն այդ գումարները գանձում էր հայկական վանքերից, եկեղեցիներից, հոգևոր առաջնորդներից՝ միրի մուկաթա անունով և իր րոսթինը վերցնելով, վերոհիշյալ հարկագումարը հանձնում էր Բ. Դուսնը: 1817 թ. Հասան Ղալեի վանքը տվել է 150, Կարմիր վանքը՝ 50, Խաչկանց վանքը՝ 50, իսկ 1812 թ. Կարինի ու շրջակա գյուղերի մուկաթան (արաբերեն մակթու բառից՝ գինը ոռոշված հողամաս) կազմել է 1222 ղուրուշ⁸¹:

Ըստ օրենքի, այս հարկից բացի, արևմտահայ վանքերն ու եկեղեցիները ուրիշ տուրքեր չէին տալու: Սակայն իրականում այդպես չէր: Փաշաներն ու խաները ամենածանր հարկեր էին դնում գրեթե բոլոր վանքերի, վանական կալվածների, ուխտավորներից ստացված հասույթի վրա: Դարասկզբին Վարազա ս. Նշան վանքը քուրդ խանին այնքան էր վճարել, որ տնտեսապես բոլորովին քայքայվել էր: Մուշի ս. Կարապետ վանքից ստացվում էր մեծագումար հարկ: Ս. Կարապետ այցելող թուրքահպատակները խանին հարկ պիտի տալին, իսկ ռուսահպատակները, անցաթուղթ ստանալու համար, մեծագումար «թղթագին»: Հարկվում էին, սակայն, ոչ միայն երկրորդական ու տեղական համբավ ունեցող վանքեր, այլև Երուսաղեմի ս. Հակոբյանց վանքը: 1800 թ. և դրանից հետո Երուսաղեմի Պետրոս պատրիարքը տարին 4195,5 ղուլլին ոսկի էր վճարում Դամասկոսի փաշային:

Արևմտահայ աշխատավորության ուսերին ծանր բեռի նման նստած էր նաև եկեղեցու, հայ հոգևորականության հարկապահանջությունը: Այս դեպքում

79 Ա. Ալաջանյան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 444:

80 Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. Զ, էջ 89:

81 Մատենադարան, Կարապետ արքեպիսկոպոսի արխիվ, թղթ. 163ա, վավ. 12բ:

կառավարական զաւիթիան, անխնա թուրք աղան կամ քուրդ բեկը չէ, որ կողոպտում էր հայ գյուղացուն, շողացող սրի սարսափը չէ, որ դատարկում էր անպաշտպան ռայայի գրպանը, այլ՝ եկեղեցու «քաղցրաքարոզ» սպասարկուները, վանահայրերը, կաթողիկոսի ու պատրիարքի հաճախակի առաքած նվիրակները:

Դարի առաջին քառորդին, ավելի քան երբևէ Արևմտյան Հայաստան ու հայ գաղթօջախներ էին ափովել էջմիածնի, Երուսաղեմի, Կ. Պոլսի պատրիարքի նվիրակները: Միայն Կ. Պոլսի հայերից էջմիածինը 1818 թ. նվիրատվություն է գանձել 559735 ղուրուշ⁸², Կարինից՝ 1814 թ.՝ 10000 ղուրուշ⁸³, 1818—1823 թթ. Արաբկիրի, Ակնի, Եվդոկիայի, Կեսարիայի հոգևոր վիճակներից 5100 ղուրուշ նվիրատվություն էր հավաքվել: 1840 թ. Հովհաննես կաթողիկոսը, Կ. Պոլսի պատրիարքի միջնորդությամբ, մեկ տարում թուրքահայատակ հայերից «գանձանակել» էր 66976 ղուրուշ դրամ⁸⁴:

Արևմտահայությունը եկեղեցուն տալիս էր աջհամբույր, խաչհամբույր, գավազանապտուղ, նորածնի մկրտության, նորահարսի ու նորափեսայի պսակադրության վարձ, հանգուցյալի թաղման արարողությունը կատարելու գին, հոգեբաժին: Զատիկի տոնակատարության նպատակով եկեղեցականները գանձում էին յուղ կամ յուղագին, նույնիսկ ընկալագրեր բաժանում դրա համար: Վանականները վանքի վիճակի գյուղացիներից պտղի էին հավաքում: Նրանք շահագործում էին հավատացյալների ֆիզիկական ուժը, վերակառուցել տալիս վանքերը, աշխատեցնում իրենց ագարակներում և փոխարենը, իբրև վարձ, բաժանում «մեղաց թողություն» կոչվող օրհնագրեր: Դրամավճարից ու բնամթերք տալուց բացի, գյուղացիությունը կոռային աշխատանք էր կատարում հայ հոգևորականության համար:

Արևմտյան Հայաստանի աշխատավորությունը կեղեքվում ու թալանվում էր սուլթանական կառավարության, թուրք փաշաների, քուրդ խանների ու բեկերի, հայ հոգևոր ու աշխարհիկ վերնախավի կողմից:

6. ՔԱՂԱՔՆԵՐ, ԱՐՉԵՍՏՆԵՐ, ԱՌԵՎՏՈՒՐ

Արևմտյան Հայաստանում և հարևան նահանգներում XIX դարի առաջին երեք տասնամյակներին կանգուն էին շուրջ 40 հայկական ու հայաբնակ քաղաքներ, որտեղ հայերի ձեռքին էին կենտրոնացած արհեստագործությունը և առևտուրը:

Ազգաբնակչության ստվարության, առևտրի ու արհեստագործության աշխուժության տեսակետից աչքի էին ընկնում Կարինը, Սեբաստիան, Կեսարիան, Եվդոկիան: Սահմանամերձ Կարինը դարի սկզբներին ասիական նահանգների կենտրոնն էր, ազգաբնակչությամբ ամենամեծ քաղաքը:

Մինչև Ադրիանապոլսի պայմանագիրն ու արևմտահայության զանգվածային գաղթը, Կարինն ուներ 130 հազար բնակիչ⁸⁵, Եվդոկիան (Թոքաթ)՝ 80,

⁸² Մատենադարան, Կաթ. դիվան, Թղթ. 29, վավ. 133:

⁸³ Նույն տեղում, Թղթ. 25, վավ. 6:

⁸⁴ Վրացական ՍՍՀ Կողմ, ֆ. 11, գ. 1120, ք. 1—2:

⁸⁵ Հայկական ՍՍՀ Կողմ, ֆ. 57, վավ. 624, ք. 7, տե՛ս նաև Հովհ. Հակոբյան, Նշվ. աշխ., էջ 96: